

view cognitive i describes more precisely, and also lexicon of language from at times on concept which underlie a language picture of the world.

Key words: cognitive linguistics, lingvocultural science, concept, lingvocultural science weeds, lingvoculturema.

Надійшла до редакції 10.05.09

Прийнято до друку 04.11.09

ЛІНГВІСТИЧНІ ЗАМІТКИ

УДК 811.161.2:81'373.7

Т. П.Свердан

СЕМАНТИКА ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З КОНЦЕПТОМ ХАТА

(за результатами психолінгвістичного досліджу)

У статті йдеться про тлумачення сучасними мовцями фразеологізмів з одним із найважливіших концептів української культури. Проаналізовано значення цього концепту для міських і сільських жителів. Простежено вплив загальнонародних цінностей на формування цінностей індивіда.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна одиниця, психолінгвістичний дослід, інформант.

Незалежно від походження фразеологізму завжди (а надто в період становлення та інтенсивного розвитку нових наукових парадигм – лінгвокультурологічної, комунікативно-прагматичної, когнітивної тощо) цікаво встановити, як сприймають і потрактовують його сучасні мовці, наскільки високим є ступінь розуміння ними цього мовного знака, що не лише передає інформацію, а й, за В. Телією, зберігає та відтворює культурні настанови народу і уся семантика якого наскрізь пронизана культурою [9]. Цікаво, що внаслідок такого трактування формується оцінне значення фразеологічних одиниць (далі – ФО), яке під час кожного відтворення в мовленні складається по-новому і залежить від індивідуального та соціального досвіду мовців, їх культурних настанов, орієнтирів, пріоритетів.

Із метою перевірки цієї тези нами було проведено психолінгвістичний дослід із 245 студентами заочного відділення економічного, юридичного та педагогічного факультетів (ми зумисне обрали “нефахову” різновікову аудиторію, представлену носіями української мови із сільської (139 осіб) та міської місцевості (106 осіб)), яким було запропоновано пояснити значення 26 фразеологізмів із компонентами, що входять до лексико-семантичної групи концепту *хата*.

На наш погляд, саме психолінгвістичний аспект дослідження дозволяє розглядати кожного учасника досліджу як мовну особистість, мовна і культурна компетенція якого водночас притаманні і соціокультурній групі, до якої він належить. Індивідуальна мовленнева діяльність – безпосередній предмет актуального нині вивчення мовної культури. У цьому аспекті є перспектива аналізу і комунікативної, і мовної діяльності

індивіда як процесу, як етапу добору мовних, зокрема фразеологічних ресурсів з огляду на завдання та настанови комунікації. Дослід як шлях переходу від фактів до моделей, а через них до теорії з перевіркою її практикою, якраз і є основним методом дослідження в контексті психолінгвістичного підходу. Адже “спроби розуміння законів мовної поведінки будуть плідними лише тоді, коли нагромадження первісних даних буде зорієнтоване не на абстрактні побудови, а на створення моделей, що допускають експериментальну перевірку” [11, 99].

Початкова ідея проведення таких мовних експериментів належить Г. Пермякову [5], згодом із різною метою і в різний спосіб її використали Є. Бартмінський [2], М. Ковшова [3], Л. Мельник [4], Л. Ставицька [8], О. Годор [10] та ін. Сьогодні ідею досліду в мовознавчих студіях, зокрема в фразеології, активно впроваджують А. Баранов, Д. Добровольський [1], З. Попова, І. Стернін [6].

Щодо нашого досліду, то найвищою є кількість адекватних пояснень (тобто пояснень, близьких до загальновідомих значень) фразеологізму, який знаходиться “на слуху” (*в гостях добре, а вдома – краще*) й, порівняно, рідкісніших одиниць із прозорою семантикою (*своя хатка – як рідная матка; у чистій хаті – свіжіше, у чистому посуді – смачніше*). Найбільше труднощів, причому, як у вихідців із міста, так і у вихідців із села, виникло з тлумаченням ФО *без хазяїна двір, а без хазяйки хата плаче* (лише 42 пояснення). Можливо, інформантів дезорієнтував компонент *плаче*, або ж незнання про розподіл обов’язків українського подружжя й нівелювання цих обов’язків у сучасному суспільстві.

Загалом запропонований матеріал і результати (кількість пояснених / непояснених ФО) нашого досліду ілюструє таблиця:

№ п/п	Дослідний матеріал	Кількість інформантів	
		Пояснили	Не пояснили
1.	В гостях добре, а дома – краще	198 (97/101)*	47 (9/38)
2.	Своя хатка – як рідная матка	196 (94/102)	49 (12/37)
3.	У чистій хаті – свіжіше, у чистому посуді – смачніше	193 (89/104)	52 (17/35)
4.	Чужа хата гірше ката	189 (99/90)	47 (7/49)
5.	Своя хата – своя правда, своя стріха – своя втіха	174 (69/105)	71 (70/1)
6.	Свій дім не ворог: коли прийдеш, то прийме	171 (80/91)	74 (26/48)
7.	У своїй хаті легше умирати	170 (56/114)	75 (50/25)
8.	Будьте як дома	168 (62/106)	77 (44/33)
9.	Добре тому, хто в своєму дому	165 (102/63)	80 (4/76)
10.	У веселій хаті веселі люди	164 (79/85)	81 (27/54)
11.	За морем, може, й тепліше, зате вдома веселіше	164 (82/82)	81 (24/57)
12.	Хоч у рідного тата, та не моя хата	161 (44/117)	84 (62/22)
13.	Мусиш привикати, бо не маєш своєї хати	147 (41/106)	98 (65/33)
14.	Чим хата багата, тим і рада	146 (46/100)	99 (60/39)
15.	Не дай, боже, в чужій хаті жити, в чужій печі топити	139 (38/101)	106 (68/38)
16.	У своїй хаті і кочерга помагає	135 (28/107)	110 (78/132)
17.	Що інша хатка, то інша гадка	128 (59/69)	117 (47/70)
18.	Зимою й собака хату ставить	113 (34/79)	132 (72/60)
19.	У чужій хаті худоби не збереш	99 (31/68)	146 (75/71)
20.	Хата – як покривка: що зговориш, то в ній повинно пропасти	98 (42/46)	147 (64/93)

21.	Хата на піску довго не встоїть	63 (27/36)	182 (79/103)
22.	Не взявшись за сокиру, хати не зробиш	60 (29/31)	185 (77/108)
23.	Збудуй хатку з маковини та для любої дівчини	53 (21/32)	192 (85/107)
24.	Не в дорогу вдавайся, а в хазяйстві кохайся	52 (19/33)	193 (87/106)
25.	Купуй хату криту, а свиту шиту	47 (18/29)	198 (88/110)
26.	Без хазяїна двір, а без хазяйки хата плаче	42 (11/31)	203 (95/108)

*Примітка. Перше число в дужках позначає кількість інформантів – вихідців з міста, друге – із села.

Якщо говорити про тлумачення кожного фразеологізму окремо, то зауважуємо досить цікаві результати дослідів. Прокоментуємо їх на основі хоча б двох фразеологізмів. Так, приміром, ФО *своя хата – своя правда, своя стріха – своя втіха* має значення незалежності. Більшість учасників дослідів адекватно сприйняли і розтлумачили вказаний фразеологізм, а саме: 1) “у своїй хаті завжди маєш слово, право на все. Де людині буде ліпше, як не в своїй хаті” – зауважуємо вказівку на найвищу цінність: “мати слово”; 2) “у кожній хаті свій уклад, господар у себе дома завжди має рацію, і кожен, хто приходить до нього в дім, повинен із цим рахуватися” – зауважуємо тут тлумачення з додатковими значеннями: індивідуальність (свій уклад), повага до господаря дому; 3) “у кожній хаті свій уклад і є свій господар, і, якщо в тебе є гості, то вони повинні рахуватися з правилами цього дому” – подібно до попереднього; 4) “господар дому завжди правий, і інші повинні йому підкорятися” – відтінок вивищеності господаря; 5) “у своїй хаті ти – господар, щоб ти не сказав, не зробив, ти будеш правий, бо це твій дім і закони в ньому встановлюєш ти” – тут простежуємо цінність для інформантів права встановлювати власний порядок; 6) “у цьому фразеологізмі говориться, що у своїй хаті ти завжди права і щаслива, а в чужій – ти не маєш права” – цінність – мати право; 7) “якщо маєш свій власний будинок, то сам господар у своїй хатині” – цінність бути господарем хоч у будинку, хоч у хатині; 8) “бути правдивим і веселим можна лише у своїй хаті” – цінність мати можливість бути чесним і радісним.

Для інших інформантів, здебільшого тих, що живуть у селі, аналізована ФО позначає: а) оберіг: “у кожній сім’ї є свої обряди і традиції, і кожен оберігає своє сімейне вогнище” – зауважуємо ще символіку *хата = родина*; “у кожній сім’ї є свої традиції, обов’язки, символи, обереги”; “свій дім оберігає всю родину від неправди і біди”; б) затишок: “у рідній хаті завжди затишно”; в) індивідуальність, позитивні емоції, затишок, основу всього: “у кожній хаті свої порядки, свої закони, радість і затишок; краще за свою хату немає”; г) родину, близькість, відвертість: “вдома все тобі рідне”; “найкраще, коли вдома збираються всі рідні”; “найбільша втіха, коли вся сім’я збирається за столом і можна про все розказати”. Тобто, всі відповіді, навіть, якщо вони не зовсім точні, відбивають глибинний зв’язок підсвідомості й свідомості сучасного мовця зі світоглядом праукраїнців.

Значення **незалежності**, неприйнятності життя в чужій хаті має і фразеологізм *чужа хата гірше ката*, яку інформанти пояснили таким чином: 1) “своя хата найрідніша, а в чужій неможливо жити”; 2) “в чужій хаті важко жити, не завжди люди сходяться характерами, тому не можуть порозумітися” – зауважуємо значення невміння вживатися; 3) “там все чуже, навіть повітря” – тут фіксуємо паралель повітря = життя, отже, повітря як необхідний елемент життя людини відсутнє, а значить і нема життя; через цю паралель проводимо іншу – своя хата = життя; 4) “йдеться про важкі умови в чужій хаті”; 5) “в чужій хаті ти ніхто, тому почуваш себе незручно і не знаєш, як поводитися” – яскраво виражена потреба “бути кимось”; 6) “в чужій хаті нічого не зробиш тоді, коли тобі цього хочеться”; 7) “в чужій хаті не знаєш, ні де сісти, ні де стати”; 8) “в чужій хаті ти ніхто; та

ще й при злому господареві життя стає пеклом” – до попереднього коментарю додамо ще буквальне прочитання компонента *кат*.

В аналізованому випадку *чужа хата* асоціюється зі *свекрухою*, порівняймо: а) “чужа домівка, як зла свекруха”; б) “тут йдеться про невістку і свекруху”; в) “особливо погана чужа хата, коли ти в невістках у свекрухи; якщо погана свекруха, то, справді, та хата, як кат” – спрацьовує народний стереотип “поганої свекрухи”. Для п’ятох інформантів ФО *чужа хата гірше ката* викликає асоціації затишку: “в чужій хаті ніколи не знайдеш домашнього затишку”.

Як бачимо, навіть при різному тлумаченні фразеологізму *чужа хата гірше ката* збережено основну ідею, стрижень його: бути вільною, незалежною особистістю. Двоє інформантів запропонували такі варіанти аналізованої ФО: *чужа мати гірша ката* і *чужа правда гірша ката*, у яких простежуємо потребу людини мати рідну матір і власну – незалежну – думку.

Загалом результати проведеного психолінгвістичного дослідження доводять, що: по-перше, ФО є мовними знаками, які передають конкретну інформацію та зберігають код певної культури; носії цієї культури адекватно сприймають інформацію і більш-менш точно розшифровують код за умови культурної та мовної компетенції; по-друге, передбачувані протилежні ознаки однієї і тієї ж сутності, ситуації збігаються: осмислення та переживання аналізованої ФО відбувається на тлі концептів цінностей – істотних, важливих для однієї людини і неістотних, неважливих для іншої; по-третє, для всіх учасників нашого дослідження істотними цінностями є наявність власного житла (хати), що забезпечує незалежність, свободу, індивідуальне самовираження, затишок, захист, спокій тощо, а також – повноцінність родини, обов’язковою умовою існування якої є злагода і взаєморозуміння (на жаль, переважно для жителів села, оскільки для урбанізованого населення квартира все менше асоціюється з великою дружною родиною, спільними обідами та вечереями).

Загалом проведення подібних психолінгвістичних досліджень є важливим, оскільки результати їх, як видно з підсумків описаного дослідження, засвідчують, що пошук мовцями значень ФО скерований у напрямі осмислення й переживання того, що відбувається, тобто тут спостерігаємо, як нашаровується все, що є фактом культури – асоціації, оцінки, ідеї, образи, які зв’язуються в ланцюжки, обсяги, простори, де тисячі сутностей торкаються нас зі всіх боків.

Література

1. Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Аспекты теории фразеологии / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский. – М. : Знак, 2008. – 656 с.
2. Бартминьский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике / Ежи Бартминьский / Перевод с польского. – М. : Индрик, 2005. – 528 с.
3. Ковшова М. Л. Как с писаной торбой носиться: принципы когнитивно-культурологического исследования идиом / М. Л. Ковшова // Фразеология в контексте культуры. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 164–173.
4. Мельник Л. В. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. філол. наук / Л. В. Мельник. – Донецьк, 2001. – 18 с.
5. Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии / Пермяков Г. Л. – М. : Наука, 1988. – 235 с.
6. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ : Восток – Запад, 2007. – 314, [6] с.
7. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : монографія / Селіванова О. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.

8. Ставицька Л. Гендерні стереотипи в сучасній мовній свідомості / Леся Ставицька. – Дивослово / гол. ред. К. Рибалко. – 2005. – № 5. – С. 47–51. – № 6. – С. 45–50.
9. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / Телия В. Н. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 288 с.
10. Тодор О. Г. Порівняльні фраземи у психолінгвістичному сприйнятті / О. Г. Тодор // Мовознавство. – 1994. – № 2–3. – С. 64–69.
11. Фрумкина Р. М. Концепт, категория, прототип / Р. М. Фрумкина // Лингвистическая и экстралингвистическая семантика : сб. обзоров. – М. : ИНИОН РАН, 1992. – С. 46–58.

Т. П. Свєрдан Семантика фразеологизмов с концептом ХАТА (по результатам психолингвистического эксперимента).

В статье говорится о трактовании современными носителями языка фразеологизмов с одним из самых важных концептов украинской культуры. Проанализировано значение этого концепта для городских и сельских жителей. Прослежено влияние общенародных ценностей на формирование ценностей индивидуума.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологическая единица, психолингвистический эксперимент, информант.

T. V. Sverdán Semantics of Phraseologisms with the Concept “House” (Results of the Psycholinguistic Investigation)

The article deals with the reflection in the language of the material and spiritual culture of Ukrainian people. Specifically the question of the function and destination of the concept of dwelling is clarified.

Key words: fraseologism, fraseological, psycolingvistic experiment, informer.

Надійшла до редакції 21.05.09

Прийнято до друку 04.11.09

УДК 81'27

Г. А. Черненко

**МОВНИЙ АСПЕКТ ЕЙДЖИЗМУ:
ПРО ДИСКРИМІНАЦІЙНИЙ ЦІННІСНИЙ КОНЦЕПТ
НЕПОВАГА ДО МОЛОДШИХ**

Автор розмірковує над проблемою мови дискримінації за віком – ейджизму, окреслює шляхи подальшого її дослідження. Особливу увагу приділено ціннісному концепту ПОВАГА і його деформації у дискримінаційний концепт НЕПОВАГА ДО МОЛОДШИХ. Експлікована в текстах причина виключення дітей і молоді з поля дії концепту ПОВАГА – це брак інтелекту. Автор вважає, що насправді причина полягає в дії логіки поділу суспільства на СВОЇХ та ІНШИХ, де ІНШІ – це молодші.

Ключові слова: мова ворожнечі, дискримінація за віком, ціннісний концепт ПОВАГА.

„Ейджизм” є загальним терміном, що означає дискримінаційне ставлення до людей на підставі їхнього молодого чи похилого віку. Для позначення дискримінації дітей та молоді дорослим населенням вживають менш поширений термін „едальтизм” (adulthood).